

YİRMİ BİRİNCİ YÜZYILIN BAŞINDA DÜNYADA HALK OYLAMALARI¹

POPULAR VOTES IN THE WORLD AT THE BEGINNING OF THE TWENTY-FIRST CENTURY

Yaşar Pınar ÖZMEN²

ÖZET

Uzun bir tarihçesi olan halk egemenliği olgusunun en somut uygulaması olan halk oylamalarının alınan kararlar için halkın rızasını gösteren ve meşruiyeti sağlayan bir uygulama olduğu açıktır. Bu çalışmanın amacı, yirmi birinci yüzyılın başında ülkelerin halk oylamasına başvurdukları konuları incelemek ve olgusal düzlemde temel tartışma konularını değerlendirmektir. Bunun için öncelikle bir doğrudan demokrasi aracı olan halk oylamaları ile ilgili tartışmalar ele alınmış ve bir kavramsal çerçeve oluşturulmuştur. Ülkelerdeki halk oylamaları, bu kavramsal çerçevede konularına göre kategorilere ayrılmış, sık rastlanan ilgi çekici temalar açısından değerlendirilmiştir. Bunun için temel veri kaynağı olarak Doğrudan Demokrasi Araştırma Merkezi (C2D) veri tabanı kullanılmıştır. 2000-2021 yılları arasında ulusal ve ulus-altı düzeydeki halk oylamalarının, bölgesel düzeyde nasıl bir dağılım gösterdiği ve hangi konularda yapıldığı analiz edilmiştir. Halk oylamalarının büyük kısmının yasama ve yürütme erklerini ve aralarındaki ilişkileri etkileyen siyasi kurumlarla ve yargı erkinin yapısı ve işleyişi ile ilgili olduğu gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğrudan Demokrasi, Halk Oylaması, Referandum, Plebisit, Siyasal Kurumlar.

1 Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 29.11.2022
Makale Kabul Tarihi: 26.05.2023

2 Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi
E-posta: pinar.ozmen@bozok.edu.tr
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2970-1110>

ABSTRACT

It is clear that the popular vote, which is the most concrete implementation of the phenomenon of popular sovereignty, which has a long history, is a practice that shows the consent of the people and provides legitimacy for the decisions taken. The aim of this study is to examine the issues that countries have put to the popular vote at the beginning of the twenty-first century and to evaluate the main discussion topics on a factual basis. For that purpose, first of all, the discussions about popular voting, which is a tool of direct democracy, were discussed and a conceptual framework was created. In this conceptual framework, the referendums and the other popular voting practices in the countries were divided into categories according to their subjects and evaluated in terms of frequently encountered interesting themes. For this, the database of the Centre for Research on Direct Democracy (C2D) was used as the main data source. Between the years 2000-2021, the distribution of the national and sub-national popular votes at the regional level and the subjects on which they were held were analyzed. It has been observed that most of them are related to the political institutions that affect the legislative and executive powers and the relations between them, and the structure and functioning of the judiciary.

Keywords: *Direct Democracy, Popular Vote, Referendum, Plebiscite, Political Institutions.*

GİRİŞ

Demokrasi tarihi, toplumun bir kesimini oluşturan yurttaşların bir meydana toplanarak yasaları oyladığı, savaş ve barış kararları aldığı Antik Yunan polis yönetimlerindeki doğrudan demokrasi uygulaması ile başlar. Roma cumhuriyet ve imparatorluk yönetimlerinde *pleblerle patricilerin* yönetimde söz sahibi olduğu meclisler, Orta Çağ'da İtalya kent devletlerinde halkın belli bir kesiminin katılımına imkân veren konseyler, demokrasinin zaman içinde yavaş ama gitgide daha kapsayıcı hale geldiğinin öncü örnekleridir. Parlamenter hükûmet sisteminin otantik örneği İngiltere'de kralın çevresindeki aristokratlardan oluşan meclisin karşısında burjuva ve eşrafın dâhil olduğu halk meclislerinin etki ve öneminin artması, modern temsil sisteminin belkemiğini oluşturur. Modern temsili demokratik sistem, egemenliğin kaynağının millet/ulus olduğu fikrinin bir sonucudur. Millet yalnızca bugünkü halkı değil, geçmiş ve gelecek nesilleri de kapsayan, bireylerin toplamından daha fazla bir anlam ifade eden soyut bir varlıktır. Bu soyut varlık adına halkın seçtiği temsilciler iradesini kullanır. Milletin temsilcisi milletvekilleridir ve parlamentolar aracılığı ile kolektif bir vekâlet yetkisini kullanır.³ Temsilcilerin seçiminde kısıtlı oy hakkının bulunduğu klasik temsili sistemin temelinde; nüfusun doğrudan demokrasi için fazla olması ve halkın yasa yapmaya değil, yasayı yapacakları seçmeye ehil olduğu düşüncesi yatar. Zaman içinde genel oy sisteminin kabul edilmesi ve süreç içinde eğitim ve öğretim imkânlarının yaygınlaşması, halkı temsilcilerini belirlemede ve yönetenleri etkilemede daha güçlü hale getirir. Halkın katılım sürecindeki etkisi; parlamentonun feshi ve erken seçim, temsilcilerin azli, dilekçe hakkı, istişari referandum ve politik grev gibi birtakım teknik usullerin gelişmesinde kendini gösterir.⁴

Halk egemenliği anlayışı zamanla seçilmiş bir parlamentonun varlığının yanı sıra önemli kararların bizzat seçmenler tarafından alındığı, temsili ve doğrudan demokrasi sistemlerinin uzlaşmasından oluşan ve temeli halk oylamalarına dayanan bir yarı doğrudan demokrasi sistemine dönüşür. Referandumlar yarı doğrudan demokrasinin en sık rastlanan örneği olmakla birlikte, halkın vetosu, halk girişimi veya halkın kanun teklifi olmak üzere çeşitli yöntemler⁵ hemen hemen tüm demokrasilerde kullanılmaktadır. Bu uygulamalara, Lijphart tarafından tanımlanan -çoğunlukçu ve oydaşmacı (*consensus*)- demokrasi ideal tiplerinden daha çok oydaşmacı modelde rastlanılmaktadır.⁶ Hatta Vatter'e göre bu yöntemlerin giderek artan bir biçimde kullanılması (ve ayrıca bkz. Qvortrup, 2017), temsili demokrasinin çoğunlukçu ve oydaşmacı tarzlarının yanında doğrudan demokrasinin de üçüncü bir boyut olarak

3 Kemal Gözler, "Referandum mu, Plebisit mi?", *Türk Anayasa Hukuku Sitesi*, 2017, s. 9-11.

4 Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, Beta, 21. Baskı, İstanbul, 2017, s. 281-282.

5 Kemal Gözler, "Halkoylamanının Değeri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XL, S. 1-4 (1988): s. 97; Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 291.

6 Stefan Vospers, "A perfect match? Referendums and consensus democracy in Europe", *Participations*, C. 20, S. 1 (09 Temmuz 2018): s. 143.

yeniden eklenmesini gerektirmektedir⁷ ⁸Bunun en geniş uygulandığı ve günümüzde doğrudan demokrasi için bir “prototip” oluşturan ülke İsviçre’dir.

Halk oylamaları ile ilgili birtakım tartışma noktaları bulunmaktadır. Halk oylamaları taraftarları, Rousseau’nun halk egemenliği ve egemenliğin devredilemezliği fikirlerine atıf yaparlar. Bazı görüşler, halk oylamasının toplumsal sorunlara ilgiyi ve sorumluluk bilincini artırdığı yönünde bir beklenti etrafında gelişmiştir.⁹ Halk oylamasına karşı olanların düşüncelerinin temelinde “çoğunluk her zaman haklı mıdır?” sorusu saklıdır. Karmaşık sorunlar hakkında yasaları anlamaya yetecek eğitimi olmayan bilgisiz kimselerin veya sıradan yurttaşların görüşlerinin alınması sıkıntılı bir durumdur. Bu iki görüşün de haklılık payı olmakla birlikte halk oylamalarının iktidarlarına meşruiyet kazandırmak ve sınırsız iktidara sahip olmak isteyen kişilerin elinde anti-demokratik bir uygulamaya dönüşme tehlikesi mevcuttur.¹⁰ Politikaların veya politikacıların sözde meşruiyetinin için bir onay aracı olması halk oylamaları üzerinde çalışan araştırmacıların endişe duydukları bir nokta olmuştur. Yeni teorik ve ampirik kavrayışların yardımıyla halk oylamalarının kullanımını genişletme veya kısıtlama önerileri bu olgunun daha sağlam temellere dayanmasını sağlayacaktır.¹¹

Temsilî demokrasi ile halk oylamalarının bir arada var olduğu yarı doğrudan demokrasi modelinin işlerliği ile ilgili tartışmalı noktalardan biri, hangi konunun hangi koşullarda halkoyuna sunulması ile ilgilidir. Her ne kadar “temsilde adalet, yönetimde istikrar” ilkeleri doğrultusunda bir denge gütmesi beklense de seçim sistemleri, parlamentodaki çoğunluk ile ülke genelindeki çoğunluğun uyumsuz olduğu sonuçlar doğurmaktadır. Yasama organındaki “yapay” çoğunluklara karşı halk oylamaları bir ölçüde daha temsilî bir sonuç doğurabilmektedir. Buna karşılık temsilî sistemin göz bebeği olan parlamentolarda yasalar, birtakım tartışma usulleri ve güvenceleri altında oluşturulmakta, karşıt görüşler arasında uzlaşmaya imkân sunmaktadır.¹² Halk oylamalarının temel ilkeler üzerine yapılması, teknik ayrıntılar gerektiren konularda ise kitle iletişim araçlarıyla adil ve doğru bir şekilde halkın bilgilendirilmesi önemli bir noktayı oluşturmaktadır.¹³ Tarihsel örnekler halk oylamalarının daha çok statükoyu koruyucu bir rolü olduğunu, toplumsal dönüşümü sağlayacak ilerici programların halk oylaması ile reddedildiğini göstermiştir. Bu nedenle zaman içinde halk oylamaları muhafazakâr partiler tarafından daha çok sahiplenilen bir kurum olmuştur.¹⁴

7 Adrian Vatter, “Lijphart expanded: three dimensions of democracy in advanced OECD countries?”, *European Political Science Review*, C. 1, S. 1 (2009): s. 125-54.

8 Matt Qvortrup, “The rise of referendums: Demystifying direct democracy”, *Journal of Democracy*, C. 28, S. 3, 2017.

9 Gözler, “Halkoylamasının Değeri”, s. 99-101.

10 Gözler, “Halkoylamasının Değeri”, s. 102.

11 Simon Hug, “Some thoughts about referendums, representative democracy, and separation of powers”, *Constitutional Political Economy*, C. 20, S. 3, s. 262-63.

12 Gözler, “Halkoylamasının Değeri”, s. 104.

13 Hug, “Some thoughts ...”, s. 254-55.

14 Gözler, “Halkoylamasının Değeri”, s. 107.

Anayasa ve yasa değişikliklerinin yapılabilmesi için halk oylamasının her zaman için gerekli bir uygulama olmadığı vurgulanması gerekir. Bununla birlikte yeni anayasalar ve anayasa değişiklikleri için yapılan referandumların 1990'dan sonra giderek yaygınlaştığı gözlenmiştir. 2018 itibarıyla, hâlihazırda yürürlükte olan 194 ulusal anayasanın 69'u (%35,6) referandum yoluyla onaylanmıştır. Yeni anayasaların hemen hepsi referandumlarda onaylanmış, değişikliklerle ilgili referandumlar ise neredeyse yüzde 40 oranında başarısız olmuştur.¹⁵

Bu çalışmanın amacı, özellikle yirmi birinci yüzyılda devletlerin halk oylamasına başvurdukları konuları incelemek ve bu ampirik düzlemde temel tartışma konularını değerlendirmektir. Bunun için öncelikle halk oylaması kavram ve olgusunun kapsamının ve çerçevesinin belirlenmesi gerekmektedir. Ülkelerdeki halk oylamaları, kavramsal çerçeve ve temalara göre kategorilere ayrılarak mevcut tartışma noktalarına açıklama getirmeye çalışılmaktadır. Bunun için temel veri kaynağı olarak Doğrudan Demokrasi Araştırmaları Merkezi (Centre for Research on Direct Democracy) veri tabanından¹⁶ yararlanılarak 2000-2021 yılları arasında ulusal ve ulus-altı düzeydeki halk oylamaları incelenmiştir. Halk oylamalarının hangi konularda yapıldığı, bölgesel düzeyde ve yıllara göre nasıl bir dağılım gösterdiği analiz edilmiştir. Anayasalar için temel kaynak olarak Elkins vd. (2022) tarafından yapılan karşılaştırmalı anayasa çalışmasından yararlanılmıştır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE YÖNTEM

Halk oylaması, halkın bir konu hakkındaki görüşünün vekilleri aracılığı ile değil doğrudan yurttaşlara sorularak öğrenilmesidir ve doğrudan demokrasinin en özel uygulamasıdır. Güncel Türkçe Sözlük'te halk oylaması "*Halkın türlü siyasi ve toplumsal sorunlar karşısında olumlu veya olumsuz görüşünü belirlemek için başvurulan oylama, plebisit, referandum*" olarak tanımlanmıştır.¹⁷ Halk oylamaları genel tabiri altında referandum, halka danışma veya bağlayıcı olmayan istişare (istişarî referandum), plebisit, halk/vatandaş (yasama) teşebbüsü/girişimi/iniyatifi veya halkın yasa teklifi, halkın vetosu gibi kavramlar amaç, usul ve esaslarına göre farklılaşan yarı temsilî veya yarı doğrudan demokrasi uygulamaları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Referandumlar hukuki bağlayıcılıkları, konuları ve usul açısından farklı biçimlerde uygulanmaktadır. "Tasdik (onay) referandumları", yasama organı tarafından oluşturulan yasaların evet/hayır olarak oylama sonucuna göre kabul veya

15 Zachary Elkins – Alexander Hudson, "The constitutional referendum in historical perspective", (der. David Landau ve Hanna Lerner), *Comparative Constitution Making*, Edward Elgar Publishing, 2019, s. 162.

16 Doğrudan Demokrasi Araştırma Merkezi, "C2D – Centre for Research on Direct Democracy", 2022, <https://c2d.ch/>, Erişim Tarihi: 08.09.2022

17 Türk Dil Kurumu, "Halk Oylaması", içinde *Güncel Türkçe Sözlük*, 2022, [https://sozluk.gov.tr/?kelime=halk oylaması](https://sozluk.gov.tr/?kelime=halk%20oylamasi), Erişim Tarihi: 10.10.2022

reddedilmesi uygulamasıdır. Bir anayasa metni için ise “kurucu referandum”, bir yasa metni için ise “yasama referandumu” diplomatik bir antlaşma veya sözleşme ile ilgiliyse “milletlerarası referandum” adını almaktadır. Bir yasa tasarısının ya da milletlerarası antlaşmanın *parlamento onayına sunulmadan* önce halkın görüşünü almak üzere oylamaya tabi tutulduğu “istişarî referandum” uygulaması bir tür nabız yoklaması niteliğindedir, parlamento için hukuken bağlayıcı olmasa da buna karşı bir tutum takınılması zordur.¹⁸ İstişarî referandum kararı ve uygulama esasları yasa ile belirlenebilir (örneğin Finlandiya Anayasası 53. madde) ve ulusal olduğu gibi yerel yönetimler düzeyinde de gerçekleştirilebilir.

Referandum, anayasa ve yasalarda değişiklik yapılmasını gerektiren veya hedefleyen konularda yapılmaktadır. Yasa tasarılarının veya anayasa değişikliklerinin hangilerinin veya hangi durumda halk oylamasına sunulacağını anayasada öngörüldüğü durumlar için gerçekleşen halk oylamaları “zorunlu/mecburi referandum” olarak adlandırılmaktadır. Böyle bir zorunluluk olmadan parlamento, devlet başkanı veya seçmenler tarafından yasa tasarılarının veya anayasa değişikliklerinin halkoyuna sunulması isteğe bağlı, “zorunlu olmayan referandum” veya “ihtiyari referandum” olarak adlandırılmaktadır. Zorunlu ve isteğe bağlı referandumlara ilişkin koşullar ülkeden ülkeye farklılaşmakta, gelenekler, yasalar ve konu hakkındaki siyasi hassasiyetler etkili olmaktadır.¹⁹

“Halkın vetosu”, bir yasanın yürürlüğe girmesi sürecinde, belirli bir süre içinde belirli sayıda geçerli imza toplamak suretiyle halkın referandum isteğidir. Halk veya vatandaş girişimi ise halkın yasa teklif edebildiği bir doğrudan demokrasi aracının tanımıdır. Bunun için toplam seçmen sayısının belirli bir yüzdesinin (örneğin %10) veya belirli sayıdaki seçmenin imzası (örneğin 50.000 seçmen) gereklidir. Bu durumda yeni yasalar veya yasa değişiklikleri ya doğrudan vatandaşlar tarafından hazırlanarak ya da parlamento tarafından hazırlanmak üzere öneri olarak parlamentoya sunulmaktadır. Bundan sonraki süreç, yasa önerisinin, yasanın veya parlamentonun sunduğu karşı yasanın referanduma götürülmesi ile sonuçlanabilmektedir.²⁰ Bazı devletlerin anayasa ve yasa değişikliklerinde yasama organının belirli bir çoğunluğunun (üçte iki veya dörtte üç gibi) onayı yeterli görülebilmekte ve halk oyuna başvurulmamaktadır.

Çoğu zaman ilgili devletin siyasi kültürü ile ilgili bir kavramsal tariheye veya etimolojiye göre halk oylamaları farklı şekilde adlandırılabilir. Örneğin üzerinde en çok tartışılan “plebisit” kavramı, etimolojik olarak Roma Devleti’nde sıradan insanlar anlamına gelen pleblerden oluşan halk meclislerinin aldığı kararlara verilen isimden gelmektedir. Bazı ülkelerde ve kamu hukukunda zaman zaman

18 Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 289-92.

19 Elkins - Hudson, “The constitutional ...”, s. 143-44.

20 TBMM, *Bir Doğrudan Demokrasi Aracı Olarak Referandum: Türkiye - ABD - Avrupa Uygulama Örnekleri*, ed. Ahmet Yıldız, TBMM Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s. 25, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/2096>, Erişim Tarihi: 15.11.2022

referandum veya halk oylaması ile eş anlamlı olarak kullanıldığı gözlenmektedir.²¹ Fransa'daki uygulamalarından hareketle “plebisit”, otoriter ve totaliter yönetimlerin iktidarlarının veya aldıkları kararların halka baskı altında onaylatılması anlamını kazanmıştır. Klasik anlayışa göre referandumlar kurumlara ilişkin, plebisitler ise belirli bir kişisel politikayı onaylatmak için yapılan oylamalardır. Demokratik görünümlü popülist otoriter rejimlerde referandumlar, vatandaşların iradesinin sergilenmesi değil, halkın iradesinin gerçek temsilcileri olarak belirledikleri şeyin *plebisiter* onaylanmasının bir aracı olarak kullanılmaktadır. Landau²² demokrasiyi baltalamak için anayasal değişiklik mekanizmalarının kullanılması sorununu “suistimalci anayasacılık” kavramı ile ele almış ve buna karşı geliştirilecek çözümleri tartışmıştır. Referandumların kimin ve hangi koşullarda başlatılabileceğinin anayasalarda dikkatli bir şekilde sınırlandırılması, yargı denetimine açık olması ve katı bir çoğunlukçu anlayıştan daha kapsayıcı ve uzlaştırmacı bir yasal çerçevede uygulanması yasa/politika değişikliklerine karşı azınlığın vetosunu güvenceye alabilir.²³

Kimi yaklaşıma göre, plebisit ile referandum arasındaki nitelik farkının politik olduğu ileri sürülmektedir.²⁴ Referandumda karar alma sürecinin başından beri katılımcı ve temsilcilerinin hazırladığı metni oylayan etken bir halk söz konusudur. Plebisit ise halkın edilgen olarak var olduğu, karar alma sürecinin sonuna katıldığı bir usul olarak değerlendirilebilmektedir. Örneğin Uruguay Anayasası 331. maddeden anlaşıldığı üzere halk oylamaları; yasama organının teklif ettiği anayasa değişiklikleri için gerçekleşiyorsa plebisit, vatandaşların yasama girişimleri sonucunda gerçekleşiyorsa referandum adını alır.

Çoğu durumda plebisit, iktidar sahiplerinin ya da fiilî yönetimlerin halkın katılımı olmadan hazırladığı metinlerin, karar ve eylemlerinin onaylanması amacıyla kendilerine meşruiyet kazandırmak için başvurdukları bir halk oylaması olarak tanımlanır ve uygulamanın anti-demokratikliğine vurgu yapılır.²⁵ Bir başka tanım olarak Avustralya'da anayasa değişiklikleri için yapılan zorunlu ve bağlayıcı olan halk oylamaları referandum olarak adlandırılırken hükümetin diğer konularda halka danışmak için yaptığı halk oylamaları plebisit olarak adlandırılmaktadır.²⁶ Yani anayasa ya da yasalarla doğrudan ilgili olmayan bazı konularda yapılan halk oylamaları plebisit olarak adlandırılabilir. Örneğin sınırlar ve egemenlikle ilgili bölgesel

21 Plebisit, referandum ve halk oylaması kavramlarının karşılaştırmalı ve uluslararası anayasa hukuku bağlamında karşılaştırılması için bkz. David Landau, “Abusive constitutionalism”, *UC Davis Law Review*, C. 47, S. 1, s. 191-95.

22 Landau, *Abusive constitutionalism*, s. 195.

23 Yarışmacı popülist rejimlerde referandumların kullanımları için ayrıca bkz. İlker Gökhan Şen, “Referendums and Democratic Constitutionalism: Is There a Way for Reconciliation?”, (der. Sascha Hardt, Aalt Willem Heringa, ve Hoai-Thu Nguyen), *Populism and Democracy*, Eleven International Publishing, Netherlands, 2020, s. 87-110.

24 Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 292-93.

25 Gözler, “Halkoylamanın Değeri”, s. 99.

26 Elkins - Hudson, “The constitutional ...”, s. 143.

referandumlardan plebisit olarak bahsedilmektedir.²⁷ Yine 2019 Küba Anayasası'nın 80. maddesine göre Küba vatandaşları devlet iktidarının oluşumuna, uygulanmasına ve denetimine katılma hakkına sahiptir; bu amaçla seçimlere, plebisitlere (*plebiscitos*), referandumlara (*referendos*), halka danışma (*consultas populares*) süreçlerine ve diğer demokratik katılım biçimlerine katılabilir, kendisini temsil eden seçilmişleri hesap vermeye çağırabilir, seçilmişleri geri çağırabilir, anayasal değişiklik ve kanun teklifinde bulunma hakkını kullanabilirler. Görüldüğü gibi kavramlar siyasi kültürün bir ifadesi olarak farklılaşabilmektedir.

Halka sorulan soruda iktidarın veya muhalefetin taraf olması, hangi koşullarda gerçekleştiği ve siyasi kültür bağlamında, halk oylamaları demokrasi ile otoritarizm arasında bir araç olarak tanımlanabilmektedir. Demokratik bir yönetim aracı olan halk oylamalarının, bir şeylerin (zorla) onaylatılması/dayatılması veya popülist halk davukluğu aracına dönüşmesi, anti-demokratik uygulamalara meşruiyet kılıfı haline gelmesine neden olmaktadır. Yukarıda plebisit ve referandum kavramlarının açığa kavuşturulması çabası aslında konuyu demokrasi teorisinin temel tartışma noktasına taşımaktadır. Örneğin Tayland'da 2017 Anayasası taslağının oylanması kavramsal olarak bir referandum gibi görünse de taslak askerî rejimin baskısı altında halka onaylatılmıştır.

Uzun bir tarihçesi olan halk egemenliği olgusunun en somut uygulaması olan halk oylamalarının alınan kararlar için halkın rızasını gösteren ve meşruiyeti sağlayan bir uygulama olduğu açıktır. Temsili demokrasinin temeli olan genel oya dayalı seçimler ve siyasi partiler olgusundan çok önceleri ortaya çıkan halk oylaması²⁸ modern dönemde Rousseau'nun halk egemenliği teorisi ile ilişkilendirilir. Bu yöntem, otoriter rejimlerde iktidarın kendini onaylatma, kendi meşruiyetini kanıtlama amacıyla da kullanılmaktadır. Demokratik referandumlara ilişkin temel esaslara yönelik 2006 yılında Venedik Komisyonu'nun yayımladığı "Referandumlara ilişkin iyi uygulama kuralları" taslağı Avrupa Konseyi'nin referans belgelerindedir. Burada; genel, eşit, özgür ve gizli oy hakkı, düşünce özgürlüğü, fırsat eşitliği gibi demokratik ilkeler temelinde referandumların uygulama esasları belirlenmiştir.²⁹

Kararların yerel birimlerde halkın doğrudan katılımıyla alındığı adem-i merkezietçi yönetimlerde halk oylamaları siyasi kültürün bir parçasıdır. Örneğin ABD'nin güçlü yerel yönetim yapısı, merkezden uzak geniş yerleşimlerde İngiliz sömürgesi olarak yaşayan göçmen toplulukların çoğu zaman halkın doğrudan katılımına dayanan karar mekanizmasına dayanmaktadır. Modern anlamda ilk referandumlar, ABD, Fransa ve İsviçre'de anayasaların halk oyuyla sunulması ile gerçekleşmiştir. Halk oylamaları, temsili demokrasinin karşılaştığı sorunlar ve halkın siyasete ilgisizliği karşısında halkın ilgisini çekecek bir doğrudan demokrasi aracı olarak değerlendirilmektedir.

27 Stephen Tierney, *Constitutional referendums: The theory and practice of republican deliberation*, Oxford University Press, 2012, s. 62.

28 Bener Karakartal, "Bir Siyasal Katılma Türü Olarak Referandum ve 1961 Türk Anayasa Referandumu", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 38, S. 3-4.

29 Venice Commission- Council of Europe, "Code of Good Practice on Referendums - Guidelines on the holding of referendums and draft explanatory memorandum", 2006, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-EL\(2006\)033rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-EL(2006)033rev-e), Erişim Tarihi: 23.11.2022

Venedik Komisyonu'nun raporuna göre, referandumların geçerliliği ve/veya bağlayıcı olabilmesi için farklı koşullar gerekebilmektedir. Referandumun geçerli olması (katılım yeter sayısı) için ve bağlayıcı olması (karar yeter sayısı) için ayrı ayrı oranlar uygulanabilmektedir. Bazı ülkelerde kayıtlı seçmenlerin ya da son yasama seçimlerinde oy kullananların yarısı ya da belirli bir yüzdesi ya da oylamaya katılanların belli bir oranı (örn. %50) ve bunun kayıtlı seçmenin belirli bir oranını oluşturması şart koşulmaktadır. Örneğin oylamaya katılanların salt çoğunluğu ve kayıtlı seçmenin %35'i (örn. Uruguay), kayıtlı seçmenlerin üçte biri (örn. Güney Kore, Moldova), %25'i (örn. Azerbaycan) gibi.

Yirminci yüzyılın başlarından itibaren, halkın aracısız olarak katıldığı referandumlar siyasi bir karar almanın meşru yolu olarak görülmüştür. Yukarıda da değinildiği gibi olumlu ve olumsuz yönleri tartışılmıştır. Genel iradenin daha doğru bir ifadesi, siyasi konuların ve önemli konuların tartışılmasını sağlaması, siyasi ilginin ve karar vermede şeffaflığın artması, bireylerin potansiyellerini üst düzeye çıkarmaya yardımcı olması gibi çeşitli argümanlarla desteklenmiştir.³² Vatandaşların veto veya girişimleri ile yasa yapım sürecine doğrudan katılabilmeleri ve referandumlar, hükümetlerin daha kapsayıcı bir tavır takınmasını ve referandumları kaybetme riskini azaltmak için desteğini geniş tutmalarını gerektiren³³ bazen demokratik bazen popülist bir baskı yaratabilmektedir.

Referumlara karşı olanlar ise referandumun genel olarak temsili hükümet kurumlarını ve özel olarak yasama organlarını zayıflatma potansiyeline vurgu yaparak sıradan vatandaşların yeterli bilgi ve ilgi eksikliği, fikir birliği yerine anlaşmazlığa eğilimi, azınlıklara zarar veren bir kararın çıkma olasılığının yüksek olması gibi olumsuz durumlardan bahsetmiştir.³⁴ Halk oylamalarının içerik ve zamanlama gibi usule dayalı olarak ya da kamu gündeminin ve tercihlerinin yönlendirilmesi açısından iktidarlar elinde bir manipülasyon aracına dönüştüğü oldukça sık rastlanmış bir olgudur.³⁵ Bu nedenle referandumların yapıldığı siyasi bağlamı yansıttığı konusunda hemen herkes hemfikir. Bu bağlam dikkate alındığında temsili demokrasi sistemine faydalı olabileceği gibi otoriter rejimler tarafından antidemokratik kararlar için demokratik bir kılıf sağlamak için de kullanılabilirler.³⁶ Özgürce fikirlerin beyan edilemediği otoriter ve totaliter rejimlerde halk oylamaları sıkça

32 David Butler - Austin Ranney, *Referendums Around the World: The Growing Use of Direct Democracy*, American Enterprise Institute, Washington D.C., 1994, s. 15-16; Elkins - Hudson, "The constitutional ...", s. 144-46.

33 Vatter, "Lijphart expanded", s. 131.

34 Butler - Ranney, *Referendums Around ...*, s. 34-37; Elkins ve Hudson, "The constitutional ...", s. 144-45.

35 Maija Setälä, *Referendums and democratic government: normative theory and the analysis of institutions*, Springer, 1999, s. 161-62.

36 Elkins ve Hudson, "The constitutional ...", s. 145.

başvurulan bir yöntemdir. Diktatörlerin bazen manipülasyonla bazen de iyi bir hesap sonucunda kendileri açısından olumlu sonuç aldıkları referandumların iyi işleyen demokrasilerde bile bir onaylatma mercii şeklinde çalıştığı gözlenmektedir. Siyasi elitlerin sonuçlardan makul ölçüde emin olmadıkça referanduma kalkışmadıkları ve bu yolla yapılan referandumların da istenen sonucu verdiği gözlenmektedir. Sonuç olarak referandumlar hem ilerici amaçlara hizmet etmekte hem de suistimal edilebilmektedir.³⁷

Halk oylamaları için temel veri kaynağı olarak Doğrudan Demokrasi Araştırmaları Merkezi (Centre for Research on Direct Democracy) veri tabanı kullanılmıştır.³⁸ ABD verileri için eyalet düzeyindeki eksik bilgiler için ise NCSL Eyalet Düzeyinde Oylama Veritabanı kullanılmıştır.³⁹ 2000-2021 yılları arasında ulusal ve ulusal düzeyde aynı tarihte yapılan 2.533 halk oylamasında halka sorulan 5.793 konu tespit edilmiş ve bölgelere ve ülkelere göre dağılımı incelenmiştir. Halk oylamalarının, doğrudan demokrasiye dayalı yönetim sisteminin en önemli aracı olduğu İsviçre’de zorunlu veya ihtiyari referandumlar ile vatandaş girişimleri dahil olmak üzere bu süreç içinde toplamda 1.000’i aşkın halk oylaması gerçekleşmiştir. Benzer şekilde eyaletler düzeyinde ABD’de yine 1.000’e yakın halk oylamasının uygulandığı gözlenmiştir. Hemen her konunun halka danışıldığı İsviçre ve ABD uygulamaları haricinde dünyada gerçekleştirilen 869 halk oylaması konusu ana temalarına göre sınıflandırılmış ve tartışılmıştır.

2. YİRMİ BİRİNCİ YÜZYILIN BAŞINDA HALK OYLAMALARI

Yirmi birinci yüz yılın ilk yirmi yılı halk oylamaları açısından son derece renkli geçmiştir. Halk oylamalarının tematik analizine geçmeden önce dünyada çeşitli bölgeler itibariyle nasıl bir dağılım gösterdiğini incelemek faydalı olacaktır. 2000-2021 yılı arasında en çok Avrupa ve Kuzey Amerika bölgesinde halk oylaması yapılmıştır. Avrupa’da 2.804 ve Kuzey Amerika bölgesini oluşturan Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Kanada’da eyaletler düzeyinde 2.404 soru için halk oyuna başvurulmuştur.

37 Elkins ve Hudson, “The constitutional ...”, s. 147.

38 Doğrudan Demokrasi Araştırma Merkezi, “C2D – Centre for Research on Direct Democracy”, 2022, <https://c2d.ch/>, Erişim Tarihi: 08.09.2022

39 National Conference of State Legislatures, “NCSL Eyalet Düzeyinde Oylama Veritabanı”, 2022, <https://www.ncsl.org/research/elections-and-campaigns/ballot-measures-database.aspx>, Erişim Tarihi: 25.11.2022

Tablo 1. Bölgelere Göre Halk Oylamalarının Dağılımı ve Ülke Sayısı (2000-2021)

Bölge	Halk Oylaması		Sorular		Ülke Sayısı
	Sayı	%	Sayı	%	
Avrupa (İsviçre hariç)	215	8,5	304	5,2	43
İsviçre	1.065	42,0	2.500	43,2	1
Latin Amerika ve Karayipler	97	3,8	181	3,1	31
Sahra-altı Afrika	50	2,0	68	1,2	28
Asya Pasifik	44	1,7	74	1,3	14
Okyanusya	41	1,6	92	1,6	11
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	22	0,9	23	0,4	9
Kuzey Amerika (Kanada)	15	0,6	23	0,4	1
Kuzey Amerika (ABD)	950	37,5	2.424	41,8	1
Güney Kafkasya	17	0,7	84	1,5	5
Asya (diğer)	17	0,7	20	0,3	8
Genel Toplam	2.533	100	5793	100	152
Genel Toplam (İsviçre ve ABD Hariç)	518		869		150

(*) Aynı günde yapılan halk oylamalarında birden fazla konuda oylama yapılabilmektedir. Seçenekli sorular bir konu olarak değerlendirilmiştir.

Kaynak: Tablolar, Doğrudan Demokrasi Araştırmaları Merkezi verileri temel alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur. ABD verileri için eksik bilgiler NCSL Eyalet Düzeyinde Oylama Veritabanı'ndan yararlanılarak tahmin edilmiştir.

Doğrudan demokrasinin fiili olarak uygulandığı İsviçre'de aynı dönemde ulusal düzeyde 195 konuda, kantonlar düzeyinde ise 2.305 konuda olmak üzere toplamda 2.500 halk oylaması gerçekleşmiştir. Benzer şekilde ABD'de de başta vergiler ve bütçe konusunda olmak üzere hemen her konuda ve sıklıkla halk oylamasına başvurulabilmektedir. 2000-2021 döneminde ABD'de yaklaşık 950 halk oylamasında 2.424 soru sorulmuştur. Federal bir sistemle yönetilen Almanya ile bölgesel devlet olan İtalya'da da ulus-altı düzeyde halk oylamaları gerçekleşmiştir. San Marino ve Lihtenştayn örneğinde olduğu gibi nüfusu 30.000-40.000 arasında seyreden ülkelerde

ve çeşitli devletlerin deniz aşırı ada ülkelerinde halk oylamalarına başvurulduğu gözlenmektedir.

Tablo 2. Bölgelere Göre En Çok Halk Oylaması Yapılan Ülkeler (2000-2021)

Bölge	Ülkeler	Halk Oylaması Sayısı	Soru Sayısı
Kuzey Amerika	ABD	950	2.424
	Kanada	15	23
Avrupa	İsviçre	1.065	2.500
	Lihtenştayn	22	29
	Almanya	18	23
	İtalya	17	35
	Slovenya	17	21
	İrlanda	14	19
	San Marino	9	21
	Fransa	9	9
	Romanya	7	8
	Karayip Hollandası (*)	8	8
	Latin Amerika ve Karayipler	Ekvador	6
Şili		6	12
Venezuela		6	10
Brezilya		6	8
Bolivya		5	11
Sahraaltı Afrika	Komorlar	4	4
	Saint Helena (Birleşik Krallık)	4	4
Asya Pasifik	Guam (ABD)	7	8
	Kuzey Mariana Adaları (ABD)	6	16
	Filipinler	6	7
	Tayvan	5	20
Okyanusya	Mikronezya	7	26
	Avustralya	7	7
	Norfolk Adası (Avustralya)	6	9
	Yeni Zelanda	6	8
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	Mısır	6	6
	Irak	5	6

Güney Kafkasya	Azerbaycan	5	68
	Gürcistan	4	8
Asya (diğer)	Kırgızistan	6	8

(*) Hollanda'ya bağlı Bonaire, Sint Eustatius ve Saba adalarının birleşimi ile oluşur.

Ülkelerde hangi konuların halk oylamasına sunulduğunun analizi için hemen her tür konuda halk oylamasına başvurulmuş İsviçre ve ABD hariç diğer ülkelerdeki uygulamalara bakmak daha faydalı olacaktır. Konuları analiz ederken karşılaşılan bir diğer sorun bazı anayasa ya da yasa değişikliklerinin ve yeni anayasaların topluca bir paket halinde halk oyuna sunulmasıdır. Bu durumda hangi konuların kapsandığı verilerden görülememekte özel birtakım durumlar için anayasa ya da yasa değişikliklerinin içeriklerinin incelenmesi gerekmektedir. Bu durumlar sadece anayasa veya yasa değişikliği olarak bir kategoride değerlendirilmiş, maddeler halinde oylanmış değişiklikler ve diğer konular için yapılan halk oylamaları analiz kapsamına alınmıştır.

ABD ve İsviçre hariç toplam 150 ülkede 2000-2021 yılları arasında 869 konuda yapılan halk oylaması incelendiğinde en fazla yasama ve yürütme erklerini ve aralarındaki ilişkileri etkileyen siyasi kurumlarla ilgili değişikliklerin söz konusu olduğu gözlenmiştir.

Tablo 3. Konularına Göre En Sık Rastlanan Halk Oylamaları

Halk Oylaması Konusu	Sayı
Siyasi kurumlar (seçim, parti, meclis ve hükümet)	230
Yasa değişiklikleri	103
Anayasa değişiklikleri	82
Statü - Özerklik - Bağımsızlık	76
Yargı ile ilgili konular	40
AB üyelik ve AB ile ilgili konular	38
Yeni anayasa	34
Çalışma ve sosyal güvenlik	28
Eğitim	24
Vatandaşlık	21
Ulaştırma	18
Enerji	17
Doğal kaynaklar, tarihi yer ve çevre koruma	15
Yeni bölge/eyalet ve bölge birleştirme	15
Sağlık	14

Eşcinsel çiftlerin statüsü	14
Devlet sembolleri	10
Kumar ve şans oyunları	10

Halk oylamalarının büyük kısmı yasama ve yürütme erklerini ve aralarındaki ilişkileri etkileyen siyasi kurumlarla ilgili değişikliklere ilişkindir. Bunlar seçimler (93), yasama (34) ve yürütme (21) organlarının işleyişi, başkanlık süresi (18), yasama organı üye sayısı (11), siyasi kampanyalar (8), doğrudan hükümet sistemi (8), bir kurucu meclis ya da anayasa konvansiyonu kurulması (7), milletvekili ve senatörlerin görev süresi (6) ile ilgili sorulardan oluşmaktadır. Paket halinde sunulan diğer anayasa halk oylamalarında da en çok bu yönde revizyon olduğu tahmin edilebilmektedir. Benzer şekilde devletin bir diğer erki yargı organlarının ve çalışanlarının yetki ve statülerine ilişkin sorular için halk oylamalarına başvurulmuştur. Bunun dışında tabloda bazı devletlerin egemenliği altındaki bölgelerinin statüleri, Avrupa Birliği (AB) ile ilgili konular, yeni anayasalar için yapılan referandumlar ve halk oylamalarında karşılaşılan diğer ilgi çekici konular incelenmiştir.

2.1. Statü: Bağımsızlık, Özerklik ve Bölgesel Yetkilerin Genişletilmesi

Egemenlik ile ilgili olarak bir bölgenin sakinlerine danışma fikri ve uygulaması orta çağa uzanır.⁴⁰ On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında halkın siyasete katılımının artmasıyla bağımsızlık ve yeniden birleşme mücadelelerinde devrimci bir düşüncenin ürünü olarak doğan “kendi kaderini tayin etme ilkesi” için referandumların bir araç haline geldiği gözlenmektedir. Norveç 1905’te İsveç’ten bir referandumla ayrılmıştır.⁴¹ Kendi kaderini tayin hakkı, Lenin tarafından sosyalizme dayalı olarak savunulmuş ve yine aynı kavramsal çerçeve içinde çeşitli çelişiklere sahip olsa da sömürgecilik bağlamında büyük uluslararası etki yaratmıştır.⁴² Birinci Dünya Savaşı sonrasında referandumlar, Paris Barış Anlaşmaları ve Milletler Cemiyeti tarafından Avrupa’daki toprak sorunlarını çözmenin daha yapılandırılmış ve uluslararası kabul görmüş bir yolu olarak kabul edilmiş, bölgesel sınırların mümkün olduğunca yakın bir şekilde haritalandırılması idealini kuran ABD Başkanı Woodrow Wilson’un ellerinde siyasi bir taahhüt haline dönüşmüştür. Buna rağmen bu konuda yapılan referandumlar oldukça sınırlı bir etki yaratmıştır. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra uluslararası hukukta bir norm haline gelen halkların kendi kaderini tayin hakkı 1966’da yürürlüğe giren Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi ile güvence altına alınmıştır.⁴³ Fransız İhtilali’nden bu yana benimsenen ulus-devlet egemenlik anlayışı ile devlet-altı

40 İlker Gökhan Şen, *Sovereignty referendums in international and constitutional law*, Springer, 2015.

41 Tierney, *Constitutional referendums*, s. 62.

42 Oğuzhan Bekir Keskin, “Peoples’ Right to Self-Determination: From a Political Ideal to an Ever-Evolving Legal Right”, *İstanbul Hukuk Mecmuası*, C.79, S. 1 (27 Nisan 2021): s.301-44.

43 Tierney, *Constitutional referendums*, s. 63-64.

halkların kendi kaderini tayin hakkı arasındaki gerilim devam etmektedir. Özellikle sömürge yönetimlerinden bağımsızlığını kazanan ülkelerde belirlenen sınırlar ile etnik dağılımın örtüşmemesi sancılı ve çatışmalı bir süreci başlatmıştır.

Uluslararası hukukta özerklik (otonomi), devletin bir parçasının ya da belirli bir bölgesinin yasa çıkarıp düzenlemeler yaparak kimi belirli alanlarda kendi kendini yönetmesi yetkisinin olması demektir.⁴⁴ Yirmi birinci yüzyılın ilk yirmi yılında bağımsızlık ve özerklik talepleriyle ilgili referandumların yoğunluğu göze çarpmaktadır. Latin Amerika ve Karayipler bölgesinde özellikle Karayipler’de eski sömürgelerine bağlı devletlerde (Hollanda’ya bağlı Bonaire, Sint Eustatius, Saba, Curaçao, Sint Maarten; Birleşik Krallık’a bağlı Falkland Adaları; Fransa’ya bağlı Fransız Guyanası, Guadeloupe ve Martinik ile ABD’ye bağlı Porto Riko) statülerine ilişkin 23 halk oylaması yapılmıştır. Yine aynı bölgede 2008 yılında Boliviya’nın 9 bölgesinden (departamento) 4’ünde (Beni, Pando, Santa Cruz ve Tarija) özerk yönetimler referandumla kabul edilmiş ve 2009 Anayasası’nda kurumsallaşmıştır. Boliviya da üniter devlet sistemi içinde yetki devri modeline geçmiştir.

Avrupa’da başta İspanya, İtalya, Ukrayna, Moldova ve Birleşik Krallık olmak üzere özerlikle ilgili 25 halk oylaması yapılmıştır. Yetki devri (bölgesel devlet) modelini uygulayan 1978 İspanya Anayasası’na göre özerk bölgelerden Katalonya (2006) ve Endülüs (2007), özerklik statüsünde reform yapan yasaları referandumlarla onaylamışlardır. Bağımsızlık konusunda oldukça istekli olan Katalonya 2009’da başlayan ve İspanya Anayasası’na aykırı olarak referandumla bağımsızlık ve kendi kaderini tayin hakkını halk oyuna sunmuştur. En son 2017’de gerçekleşen bağlayıcı ve resmî olmayan halk oylaması sonucu geçersiz sayılmıştır. Katılımın %50’nin altında olduğu referanslarda kabul oranı %80-90 arasındadır. 2014 yılında İtalya’da Venedik’te yapılan ve bağlayıcı olmayan referandumda bağımsızlık, bağımsız olduğu takdirde para birimi, AB ve NATO üyeliği sorulmuş ve hepsi kabul edilmiştir. 2017’de Venedik ve Lombardiya bölgesi için yapılan, Lega Nord Partisi ve Beş Yıldız Hareketi tarafından desteklenen özerklik referandumları kabul ile sonuçlanmıştır.

Yetki devri modelini uygulayan Birleşik Krallık’ta 2004’te Kuzey Doğu İngiltere’de Birleşik Krallık Parlamentosu’ndan sınırlı siyasi yetkilerin, kurulacak seçilmiş bölgesel meclislere devredilmesi oylanmış ve reddedilmiştir. 2011’de Galler bölgesinde yapılan referandumla Bölgesel Meclisinin yargı yetkisine sahip olduğu yirmi konuda tam yasa yapma yetkisine sahip olmuştur. 2014’te İskoçların Birleşik Krallık’tan bağımsızlığına ilişkin referandum %84,6’lık bir katılımı gerçekleştirmiş, çoğunluk tarafından (%55,3) bağımsızlık karşıtı oy kullanılmıştır.

Devletin yetkilerinin zaman zaman kademeli olarak devredildiği bir yetki devri modeli örneği olan Danimarka’ya bağlı Grönland 1979’da kazandığı özerklik yetkilerini 2008 referandumu ile genişletmiş ve bağımsızlığa giden bir sürece girmiştir. 2008 referandumu bağlayıcı olmamasına karşın Danimarka parlamentosu

44 Thomas Benedikter, *Modern Özerklik Sistemleri: Dünya Özerklik Örnekleri*, Nika, Ankara, 2016, s. 39.

sonuçlara saygı göstereceğine söz vermiş ve sonrasında Grönland Hükûmeti ile yeni müzakerelere başlamıştır.⁴⁵

Bazı halk oylamaları sonucunda yeni devletler ortaya çıkmıştır. 2006 yılında yapılan referandumla Karadağ, Sırbistan ile birlikte yer aldığı konfederasyondan ayrılmış ve bağımsız bir devlet haline gelmiştir. 2005'ten itibaren özerk bir statüye sahip olan Güney Sudan, %98 katılım ve %99 kabul oyu ile sonuçlanan referandumun ardından 9 Temmuz 2011'de bağımsız bir devlet haline gelmiştir. 2005 yılında Irak-Kürdistan Bölgesel Yönetim için yapılan referandumda bağımsızlık gerçekleşmemiş fakat anayasada özerklik verilmiştir. 2017'de yeniden yapılan bağımsızlık referandumu ise yüksek katılım ve kabul oranına rağmen Irak Federal Hükûmeti tarafından geçersiz sayılmıştır. Referandum Kürtçe, Arapça, Türkçe ve Süryanice dillerinde hazırlanan pusula ile yapılmıştır.

2.2. AB ile İlgili Konular

2003 yılında sırasıyla Malta, Slovenya, Macaristan, Litvanya, Slovakya, Polonya, Çekya, Estonya ve Letonya'da AB üyeliği için halk oylaması yapılmıştır. Halk tarafından onaylanmasının ardından bu ülkelerin ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin (GKRY) 1 Mayıs 2004 tarihinde AB'ye resmen katılması ile AB tarihinin en kapsamlı genişlemesi gerçekleşmiştir. 2004 yılında Birleşmiş Milletler Planı (Annan Planı) çerçevesinde, Türk ve Rum kesimleri halinde bölünmüş Kıbrıs Adası'nın bağımsız bir devlet olarak birleştirilmesini ve AB'ye bu şekilde katılmasını öneren referandumda Türk tarafı kabul (%64,9), Rumlar ret (%75,4) oyu vermiştir. Nisan 2004'te gerçekleşen ve bir sonuç alınamayan referandumdan sonra 1 Mayıs'ta GKRY, AB üyesi olmuştur. Romanya ve Bulgaristan'ın 2007'de AB'ye katılımı için bir halk oylaması yapılmazken Hırvatistan'da 2012'de AB üyeliği referandumla onaylanmıştır.

2013 yılında San Marino, maaşların enflasyona göre artırılması ile birlikte AB üyeliğine başvuru yapılması konusunu halk oylamasına sunmuş, evet oyları kayıtlı oyların %32'sinin altında olması nedeniyle referandum geçersiz sayılmıştır. Slovenya 2003 yılında AB üyeliği ile birlikte NATO üyeliğini de halka danışmıştır. %60 katılımı gerçekleştiren referandumda AB üyeliği %90, NATO üyeliği %66 kabul oyu almıştır. 2016 yılında Brexit olarak isimlendirilen süreci başlatan ve %72 katılımı gerçekleştiren referandumda %51,9 Birleşik Krallık'ın AB üyeliğinden ayrılmasını istemiştir. Birleşik Krallık 31 Ocak 2020 tarihinde üyelikten resmen çıkmıştır.

2018 yılında Makedonya Cumhuriyeti'nde, Yunanistan Cumhuriyeti ile arasındaki anlaşmayı kabul ederek AB ve NATO üyeliği için referandum yapılmış ama katılım %50'nin altında kaldığı için geçersiz olmuştur. Danimarka'da 2000

45 Maria Ackrén, "Referendums in Greenland - From Home Rule to Self-Government", *Fédéralisme Régionalisme*, 2019, <https://popups.uliege.be/1374-3864/index.php?id=1892>. Erişim Tarihi: 20.11.2022

ve İsveç'te 2003 yılında Avro para birimine geçilmesi konusundaki referandumlar her iki ülkede de benzer oran ve katılım düzeyi ile reddedilmiştir. Danimarka 2013 yılında AB statüsünü yeniden halka sunmuş ve referandum sonucunda polis, adalet ve avronun benimsenmesi ile ilgili olarak AB politikalarındaki ayrıcalıklı statüsünün devam etmesine karar verilmiştir. 2005 yılında AB Anayasası İspanya, Fransa, Hollanda ve Lüksemburg'da halk oyuna sunulmuş, İspanya ve Lüksemburg'da halk tarafından onaylanırken diğerlerinde reddedilmiştir.

2.3. Yeni Anayasalar

Doğu Bloku'nun dağılmasından sonra ortaya çıkan devletlerin anayasaları 1990'larda hazırlanmış ve çoğunluğu referanslarda kabul edilmiştir. Yine bu süreçle bağlantılı olarak 2006'da Karadağ'ın bağımsızlığının ardından Sırbistan Anayasası yeniden hazırlanmış ve 2006 referandumunda kabul (%97) edilmiştir. Aynı dönemde yeni 2007 Karadağ Anayasası ise yasama organının 2/3 çoğunluğu ile kabul edilmiştir. Benzer şekilde Doğu Bloku dağıldıktan sonra uzun bir süre yeni bir anayasa hazırlamayan Macaristan, 2011'de yeni bir anayasayı yürürlüğe koymuştur. Parlamentoda 2/3 çoğunluğu sağladığı için yeni anayasa için halk oyuna başvurulmamıştır.

2000-2021 yılları arasında yeni anayasa için en çok Afrika bölgesinde referandum yapılmıştır. Sahra-altı Afrika'da 12 ülkede 16 referandum yapılmıştır. Kuzey Afrika bölgesinde Mısır'da Hüsnü Mübarek'in devrilmesiyle sonuçlanan Tahrir hareketlerinden sonra 2011'de geçici ve 2012'de yeni bir anayasa oylanmıştır. Müslüman Kardeşler hareketinin etkisinin hissedildiği bu Anayasa, 2013'te Mursi'nin devrilmesinin ardından askıya alınmış ve 2014'te yeni bir anayasa referandumuna sunulmuş kabul edilmiştir. Arap Baharı adı verilen dönemle ilgili olarak Libya (2011) ve Tunus (2014) anayasaları yasama organları tarafından onaylanmıştır. Tunus 2022 Anayasası ise referandumla kabul edilmiştir.

Tayland'da 2007 ve 2017 anayasaları referandumla kabul edilmiştir. 2017 Anayasası'nın taslağı için 2016'da yapılan referandum, askerî rejimin (Ulusal Barış ve Düzen Konseyi) baskısı altında gerçekleşmiş ve zorla kabul ettirilmiştir. Anayasa taslağının eleştirilmesi ve referandumun izlenmesi yasaklanmış, taslağa karşı olanlar tutuklanmış, gözaltına alınmış ve askerî mahkemelerde yargılanmıştır. 2001 yılında Bahreyn Emirliği'ni krallığa çevirip anayasal bir yönetime geçmek için emir tarafından hazırlanan Bahreyn Ulusal Eylem Sözleşmesi referandumuna sunulmuş ve kabul edilmiştir. Hazırlanan 2002 Anayasası yine aynı emir ve yeni kral tarafından verilen vaatlerden geri dönülerek hazırlanmış ve buna karşılık ülkenin dört büyük siyasi grubu milletvekili seçimlerini boykot etmiştir. 2010 yılından beri parlamenter hükümet sistemi uygulayan Kırgızistan'da, 2021 Nisan'da yeniden başkanlık hükümet sistemine dönüşü getiren yeni anayasa referandumla onaylanmıştır.

Tablo 4. Yeni Anayasalar İçin Yapılan Referandumlar (2000-2021)

Bölge	Yıl	Ülke	Kabul/Ret	Katılım (%)
Afrika	2000	Fildişi Sahili	%86,5 kabul	56,0
	2001	Komorlar	%77 kabul	75,4
	2001	Senegal	%94 kabul	65,7
	2002	Kongo	%87,8 kabul	77,5
	2003	Ruanda	%93,4 kabul	89,9
	2005	Burundi	%92 kabul	92,4
	2005	Demokratik Kongo	%84,3 kabul	62,0
	2005	Kenya	%58,3 ret	52,5
	2010	Kenya	%68,5 kabul	70,4
	2010	Madagaskar	%74,2 kabul	52,6
	2010	Nijer	%90,2 kabul	52,0
	2013	Zimbabve	%94,5 kabul	---
	2015	Orta Afrika	%93 kabul	37,9
	2015	Kongo	%94,3 kabul	71,2
	2016	Fildişi Sahili	%93,4 kabul	42,4
	2018	Burundi	%79,1 kabul	96,2
	2018	Komorlar	%92,4 kabul	62,7
	2020	Gine	%89,8 kabul	58,2
Kuzey Afrika	2011	Fas	%98,5 kabul	73,5
	2012	Mısır	%63,8 kabul	32,9
	2014	Mısır	%98,1 kabul	38,6
	2020	Cezayir	%66,8 kabul	23,1
Orta Doğu	2003	Katar	%98,49 kabul	---
	2005	Irak	%78,6 kabul	63,3
	2012	Suriye	%89,4 kabul	57,4
Orta Asya	2007	Kırgızistan	%95,4 kabul	80,6
	2021	Kırgızistan	%85,3 kabul	36,7
Asya Pasifik	2007	Tayland	%57,8 kabul	57,6
	2008	Myanmar (Burma)	%93,8 kabul	98,1
	2016	Tayland	%61,4 kabul	59,4
Avrupa	2006	Sırbistan	%97,3 kabul	54,9

Latin Amerika ve Karayipler	2008	Ekvator	%69,5 kabul	75,8
	2009	Bolivya	%61,4 kabul	90,3
	2019	Küba	%90,6 kabul	90,2

Kaynak: Zürih Üniversitesi Doğrudan Demokrasi Araştırma Merkezi (2022) ve Constitution Project referandum ve anayasa verileri temel alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.⁴⁶

2.4. İlgi Çekici Konulardaki Halk Oylamaları

Halk oylamasına sunulan bazı ilgi çekici konuların ve oylama sonuçlarının incelenmesi bu doğrudan demokrasi uygulaması hakkında ilginç bilgiler verecektir. Bu konulardan birisi 2000-2021 döneminde halk oylamalarına başvuru ve yirmi birinci yüzyılda gündemde kalmaya devam edecek olan eşcinsel birlikteliğin statüsü ile ilgili olanlardır.

2.4.1. Eşcinsel Evlilikler

Son yirmi yılda eşcinsel çiftlerin statüsü toplumsal hareketler eşliğinde tartışmalı bir süreç söz konusu olmuştur. İlk defa bir ulusal halk oylaması sonucunda yazılı anayasasında evlilik eşitliğini benimseyen ve eşcinsel evliliği yasalaştıran ülke İrlanda olmuştur.⁴⁷ Muhafazakâr çehresiyle tanınan ve 1993'e kadar eşcinselliğin yasak olduğu ülkede, ortalamanın üstünde bir katılımı (%60,5) gerçekleştiren 2015 yılındaki halk oylamasında %62,1 oranında evet oyu verilmiştir.⁴⁸

Avrupa'da bu konudaki diğer halk oylamalarının sonucunda eşcinsel evlilik yasal hale gelememiştir. Çoğu durumda eşcinsel evlilik, Anayasa Mahkemesi kararları sonucunda ve meclislerde onaylanarak yasalaşmıştır. 2013'te Hırvatistan'da %37,9 katılımı yapılan "ailenin bir erkek ve bir kadın arasındaki birlik olarak

46 Zachary Elkins, Tom Ginsburg ve James Melton, "Comparative Constitutions Project-The Endurance of National Constitutions", 2022, <https://comparativeconstitutionsproject.org/chronology/>, Erişim Tarihi: 10.10.2022

47 İlk kez Danimarka'da 1989'da kayıtlı birliktelikler tanınmış ve ilk kez 2001'de Hollanda'da eşcinsel evlilik yasalaşmıştır. Avrupa'da Belçika (2003), İspanya (2005), Norveç ve İsveç (2009), Portekiz ve İzlanda (2010), Danimarka (2012) [Grönland (2015), Faroe Adaları (2017)], Fransa (2013), İngiltere, Galler ve İskoçya (2014) [Kuzey İrlanda (2019)], Lüksemburg (2015), Estonya (2016), Finlandiya (2017), Almanya ve Malta (2017), Avusturya (2019), Slovenya (2022) eşcinsel evliliğin yasal olduğu ülkelerdir. İrlanda (2015), İsviçre (2022) halk oylaması sonucunda yasalaşmıştır. Hırvatistan, Macaristan, Slovenya, Çekya, İtalya, Lihtenştayn gibi bazı ülkelerde kayıtlı eşcinsel birliktelikler veya kayıt dışı birlikte yaşama tanınmaktadır. Çoğu durumda eşcinsel evlilik, Anayasa Mahkemesi kararları sonucunda ve meclislerde onaylanarak yasalaşmıştır.

48 Yvonne Murphy, "The marriage equality referendum 2015", *Irish Political Studies*, C. 31, S. 2 (2016): s. 315.

tanımlanması” sorusunun oylandığı referandumda %65,9 ile kabul edilmiş ve eşcinsel evlilik reddedilmiştir. Benzer şekilde aynı soru 2015’te Slovakya’da ve 2018’de Romanya’daki referandumlarda sırasıyla %94,5 ve %93,4 ile aynı sonucu doğurmuş ancak katılımın yetersiz olması (%21 seviyesinde) nedeniyle geçersiz sayılmıştır. 2015 yılında Slovenya’da ise eşcinsel evliliğin yasallaşması konusunda %36,4 katılımı gerçekleşen referandumda %36,5 oy ile reddedilmiştir.⁴⁹ Slovenya’da eşcinsel evlilik 2022 yılında Anayasa Mahkemesi kararıyla yasalaşmıştır.

İsviçre’de %51 oranında katılımı Eylül 2021’de gerçekleşen referandumda %64,1 kabul oyu ile eşcinsel evlilik yasalaşmıştır. 2011’de Lihtenştayn’da kayıtlı eşcinsel birliktelik yasası referandum sonucunda %69 ile kabul edilmiştir. Avrupa’da eşcinsel evlilik konusunda yapılan referandum sürecinin kutuplaştırıcı bir ortam yarattığı gözlenmektedir. Parlamento tarafından onaylanan yasalar vatandaşların girişimleri ile referanduma götürüldüğünde halk tarafından reddedilmiştir. Vatandaşlar, parlamenterlerden daha muhafazakâr bir tutum takınmaktadır. Yapılan araştırmalarda, halkın oylamalarda olumsuz yaklaşmasının nedeni, bir erkek ve bir kadının birlikteliği olarak evliliğin tanımını değiştirmenin doğal hukuka aykırı olacağı ve hem evlilik kurumunu hem de ailenin toplumu bir arada tutmadaki rolünü baltalama riskini taşıdığı düşüncesidir.⁵⁰ İrlanda’nın durumu bu konuda özel bir yer tutmaktadır. Eşcinsel evlilik, kişisel tercih ilkesine ve insan onuru kuralına göre ve özellikle Avrupa Birliği mevzuatında ayrımcılık yapmama ilkesi çerçevesinde yasallaştırılmaktadır.⁵¹

Asya’da eşcinsel evlilikler konusunda adım atan tek ülke Tayvan olmuştur. 2018 yılında Tayvan’da yapılan ve %55,8 katılım ile gerçekleşen referandumda eşcinsel evliliklerin medeni kanun kapsamına alınması onaylanmamış (%27,5 bu yönde oy kullanmış) fakat bu kanun dışında eşcinsel çiftlerin haklarının korunması %61,1 ile kabul edilmiştir. Bermuda Adaları’nda %46,9 katılım ile gerçekleşen 2016 yılındaki referandumda eşcinsel evlilik %68,5 ve eşcinsel birliktelik %63 karşı oy ile reddedilmiş ancak 2019 yılında Yargıtay kararı ile yasalaşabilmiştir. Yeni Zelanda’da yasama organında oylanarak 2013 yılında yasalaşmıştır. Avustralya’da eşcinsel evlilik 2017 yılında yapılan halk oylamasında kabul edilerek yasal hale gelmiştir. Eşcinsel evliliğin Afrika’da yasalaştığı (2006) tek ülke Güney Afrika Cumhuriyeti’dir.

Kanada’da 2003’ten, ABD’de 2004’ten itibaren eşcinsel evliliklerin yasal hâle gelmesi eyaletler düzeyinde aşama aşama devam etmektedir. ABD’de eşcinsel evlilikler çoğunlukla eyalet ve federal mahkeme kararları sonucunda yasalaşmış olmakla birlikte 2012’de Maine, Maryland ve Washington, eşcinsel evliliği halk oylamasıyla yasalaştıran ilk eyaletler olmuştur. Latin Amerika ve Karayipler

49 Sergiu Gherghina - Nanuli Silagadze, “Selective equality: Social democratic parties and the referendums on same-sex marriage in Eastern Europe”, *Europe-Asia Studies* C.74, S. 1 (2021): s. 147.

50 Elzbieta Kuzelewska, “Same-Sex Marriage—A Happy End Story? The Effectiveness of Referendum on Same-Sex Marriage in Europe”, *Białostockie Studia Prawnicze*, C. 1, S. 24 (2019): s. 23-24.

51 Kuzelewska, “Same-Sex Marriage...”, s. 24.

bölgesinde -Arjantin (2010), Meksika (2010'dan beri eyalet düzeyinde aşamalı olarak), Brezilya ve Uruguay (2013), Kolombiya (2016), Ekvator (2019), Kosta Rika (2020), Şili (2022)- eşcinsel evlilikler Anayasa Mahkemesi kararları sonucunda ve meclislerde onaylanarak yasalaşmıştır. 2019 Küba Anayasası (Geçici Md. 11) ilk defa eşcinsel evlilikler konusunu ele almış, Aile Kanununda değişiklik yapılması ve bunun için 25 Eylül 2022'de halk oylaması yapılması öngörülmüş ve nihayetinde halk tarafından kabul edilmiştir.

2.4.2. Çeşitli Konular

2005 yılında İtalya'da doğurganlık tedavisi ilgili embriyolar üzerinde klinik ve deneysel araştırmalar konusunda referandum yapılmış, katılım yetersizliği nedeniyle geçersiz olmuştur. Portekiz'de 2007'de yapılan kürtajın on haftaya kadar yasallaştırılması referandumu katılım yetersizliği nedeniyle geçersiz olsa da dönemin başbakanı kabul oylarının çoğunluğuna istinaden kürtaja izin verilen koşulları genişleteceğini ifade etmiş ve yasa onaylanmıştır. Kürtaj konusu halk oylamasına sunulan konulardan biridir. Lihtenştayn ve İrlanda'da gebeliğin sonlandırılması için zaman aşamalı çözüm önerileri halk oyuna sunulmuştur. Kürtaj karşıtı ve kürtaj taraftarı toplumsal hareketler gündemi etkilemektedir. ABD'de eyalet düzeyinde ve Avrupa'da kürtajın zamanlaması ya da reşit olmayan çocuklar için hamileliğin bitirilmesi konusu tartışmaya açık bir konudur. Malta'da boşanma serbestisi 2011 yılında referandumla sağlanmıştır. İrlanda'da boşanmadan önceki zorunlu ayrılık süresinin yasama düzeyinde düzenlenmesi konusu 2019'da halk oyuna sunulmuştur.

Yeni Zelanda, ilgi çekici konularda halk oyuna başvurmaktadır. 2009'da çocuk disiplini ile ilgili olarak "*ebeveynlerin tokat atması ceza gerektiren bir suç olmalı mıdır*" diye halka sorulmuş ve %88 ret sonucu alınmıştır. 2015-2016 yılında farklı ulusal bayrak dizaynlarından en çok oyu alanlar ikinci bir referandumla mevcut bayrakla birlikte yeniden oylamaya sunulmuş ve mevcut bayrak (%56,7) tercih edilmiştir. 2020'de esrar satışı ve kullanımı ile ilgili bir kısım düzenleme bağlayıcı olmayan halk oylaması ile reddedilmiştir (%51). Ötanazinin uygulanması ile ilgili referandum %82 katılım ve %66 oy ile kabul edilmiş ve yasalaşmıştır. Aktif ötanazi uygulaması sırasıyla Hollanda (2001), Belçika (2002), Lüksemburg (2009), Kanada (2015), Kolombiya (2015), İspanya (2021) ve Avustralya ve ABD'nin bazı eyaletlerinde yasama organı tarafından veya mahkeme kararları sonunda yasallaşmıştır. Yeni Zelanda ötanaziye halk oyuna sunan tek ülke olmuştur.

Polonya Krakow'da 2014'te; 2022 Kış Olimpiyatları, metro, kamera sistemi, bisiklet yolu gibi çeşitli konularda halk oylaması yapılmış, kış olimpiyatları dışındakiler kabul edilmiştir. Yine Almanya'da 2015'te yapılan halk oylamasında 2024 Yaz Olimpiyatları'nın Hamburg'da yapılması reddedilmiştir. Avusturya'da 2013'te düzenlenen halk oylamasında zorunlu askerliğin kaldırılması reddedilmiştir. Yunanistan 2015'te borç krizini aşmak için AB ve IMF koşullarını kabul edip etmemeyi halka sormuş ve ret cevabı almıştır. İzlanda'da İcesave bankasının iflası

üzerine Birleşik Krallık ve Hollanda hükümetlerine verdiği kredi garantilerinin geri ödenmesi 2010 ve 2011’de yapılan referandumlarla kabul edilmemiştir. 2010’da Şili’ye bağlı Paskalya Adası’ndaki ünlü heykellerden (*moai*) birinin Paris’te müzede sergilemek üzere Fransa’ya ödünç verilip verilmemesi konusu bağlayıcı olmayan bir oylama sonucunda adada yaşayan seçmenler tarafından %89,4 oranında reddedilmiştir ve heykel gönderilmemiştir. Yine aynı yerde Covid-19 sürecinde turizme kapalı olan adanın Ocak 2022’den itibaren turizme açılması %65,9 hayır oyu ile reddedilmiştir. Halk oylamasına sunulacak konular biraz da ülkenin yaşam tarzları ile belirlenmektedir. Avlanma, hayvanlar, özelleştirme, yerli halklar, sınır anlaşmazlıkları, güvenlik, alkol ve uyuşturucu ile ilgili tedbirler ülkelerin özel durumlarına göre halka danışılan veya halk girişimleri ile ele alınan uygulamalardır.

SONUÇ

Dünyada yapılan halk oylamalarının takip edilmesi ülkeler için hangi konuların gündemde olduğunu, halkın bu konulara karşı ilgisini ve tepkisini göstermekte ve ülkelerin siyasi kültürleriyle veya temel problemleriyle ilgili bilgi vermektedir. Referandum ve diğer halk oylamaları ile ilgili veri tabanları incelendiğinde yirmi birinci yüzyılın halk oylamaları açısından canlı bir giriş yaptığı söylenebilir. Şüphesiz bu veriler çok daha farklı açılardan, hukuki veya siyasi sonuçları açısından değerlendirilebilir ve ilgi çekici sonuçlar elde edilebilir. Bu çalışmanın amacı halk oylaması kavramını yakın zamandan örneklerle olgusal açıdan incelemek ve doğrudan demokrasinin bu aracının nasıl işlediğine dair az da olsa ışık tutmaktır. Halk oylamalarının özellikle geniş anlamıyla siyasi sistemin (hükümet sistemi, seçimler, yasama ve yürütme organları, yetki ve görev süreleri, yargının işleyişi vb.) çeşitli unsurlarındaki değişiklikler için daha sık bir şekilde kullanıldığı gözlenmektedir.

Siyasi sistemler devlet ve toplum, iktidar ile birey arasındaki ilişkinin düzenlenmesi ile ilgilidir. Demokratik anayasalar bireysel hak ve özgürlüklerin garantiye alındığı, birey ve devletin karşılıklı ödev ve yükümlülüklerin belirlendiği temel metinlerdir. Bu konuların halka danışılarak yapılması demokratik temelde uygun bir yöntemdir. En başta da belirtildiği gibi halk oylamaları otoriter ve hatta totaliter yönetimlerin meşruiyetlerini dayandırdıkları bir uygulamaya dönüşebilmektedir. Diğer taraftan özellikle ulus-altı düzeylerde alınacak kararlarda doğrudan konu ile muhatap kişilerin görüşlerinin alınması doğrudan demokrasinin iyi örneklerini de oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ackrén, Maria, “Referendums in Greenland - From Home Rule to Self-Government”, *Fédéralisme Régionalisme*, S. 19, 2019, <https://popups.uliege.be/1374-3864/index.php?id=1892> Erişim Tarihi: 20.11.2022
- Benedikter, Thomas, *Modern Özerklik Sistemleri: Dünya Özerklik Örnekleri*, Nika, Ankara, 2016.
- Butler, David ve Ranney, Austin, *Referendums Around the World: The Growing Use of Direct Democracy*, American Enterprise Institute, Washington D.C., 1994.
- Doğrudan Demokrasi Araştırma Merkezi, “C2D - Centre for Research on Direct Democracy”, 2022, <https://c2d.ch/> Erişim Tarihi: 08.09.2022
- Elkins, Zachary, Ginsburg, Tom ve Melton, James, *Comparative Constitutions Project-The Endurance of National Constitutions*, Cambridge University Press, New York, 2022, <https://comparativeconstitutionsproject.org/chronology/> Erişim Tarihi: 10.10.2022
- Elkins, Zachary ve Hudson, Alexander, “The constitutional referendum in historical perspective”, (der. David Landau ve Hanna Lerner), *Comparative Constitution Making*, Edward Elgar Publishing, 2019.
- Gherghina, Sergiu ve Silagadze, Nanuli, “Selective equality: Social democratic parties and the referendums on same-sex marriage in Eastern Europe”, *Europe-Asia Studies*, C. 74, S. 1, 2021.
- Gözler, Kemal, “Halkoylamasının Değeri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XL, S. 1-4, 1988.
- Gözler, Kemal, “Referandum mu, Plebisit mi?”, <http://www.anayasa.gen.tr/plebisit.pdf> Erişim Tarihi: 10.10.2022
- Hug, Simon, “Some thoughts about referendums, representative democracy, and separation of powers”, *Constitutional Political Economy*, C. 20, S. 3, 2009.
- Karakartal, Bener, “Bir Siyasal Katılma Türü Olarak Referandum ve 1961 Türk Anayasa Referandumu”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 38, S. 3-4, 1984.
- Keskin, Oğuzhan Bekir, “Peoples’ Right to Self-Determination: From a Political Ideal to an Ever-Evolving Legal Right”, *İstanbul Hukuk Mecmuası*, C. 79, S. 1, 2021.
- Kuźelewska, Elżbieta, “Same-Sex Marriage—A Happy End Story? The Effectiveness of Referendum on Same-Sex Marriage in Europe”, *Białostockie Studia Prawnicze*, C. 24, S. 1, 2019.
- Landau, David, “Abusive constitutionalism”, *UC Davis Law Review*, C. 47, S. 1, 2013.

- Murphy, Yvonne, “The marriage equality referendum 2015”, *Irish Political Studies*, C. 31, S. 2, 2016.
- National Conference of State Legislatures, “NCSL Eyalet Düzeyinde Oylama Veritabanı”, <https://www.ncsl.org/research/elections-and-campaigns/ballot-measures-database.aspx> Erişim Tarihi: 25.11.2022
- Qvortrup, Matt, “The rise of referendums: Demystifying direct democracy”, *Journal of Democracy*, C. 28, S. 3, 2017.
- Setälä, Maija, *Referendums and democratic government: normative theory and the analysis of institutions*, Springer, 1999.
- Şen, İlker Gökhan, “Referendums and Democratic Constitutionalism: Is There a Way for Reconciliation?”, (der. Sascha Hardt, Aalt Willem Heringa ve Hoai-Thu Nguyen), *Populism and Democracy*, Eleven International Publishing, Netherlands, 2020.
- Şen, İlker Gökhan, *Sovereignty referendums in international and constitutional law*, Springer, 2015.
- TBMM, *Bir doğrudan demokrasi aracı olarak referandum: Türkiye - ABD - Avrupa uygulama örnekleri*, (der. Ahmet Yıldız), TBMM Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/2096> Erişim Tarihi: 15.11.2022
- Teziç, Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, Beta, 21. Baskı, İstanbul, 2017.
- Tierney, Stephen, *Constitutional referendums: The theory and practice of republican deliberation*, Oxford University Press, 2012.
- Türk Dil Kurumu, “Halk Oylaması”, *Güncel Türkçe Sözlük*, 2022. [https://sozluk.gov.tr/?kelime=halk oylaması](https://sozluk.gov.tr/?kelime=halk%20oylamasi) Erişim Tarihi: 10.10.2022
- Vatter, Adrian, “Lijphart expanded: three dimensions of democracy in advanced OECD countries?”, *European Political Science Review*, C. 1, S. 1, 2009.
- Venice Commission - Council of Europe, “Code of Good Practice on Referendums-Guidelines on the holding of referendums and draft explanatory memorandum”, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-EL\(2006\)033rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-EL(2006)033rev-e) Erişim Tarihi: 23.11.2022
- Vospersnik, Stefan, “A perfect match? Referendums and consensus democracy in Europe”, *Participations*, C. 20, S. 1, 2018.

